

De kerk van de Cisterciënzer Sint-Bernardusabdij te Hemiksem (prov. Antwerpen)

Rica Annaert

1 Inleiding

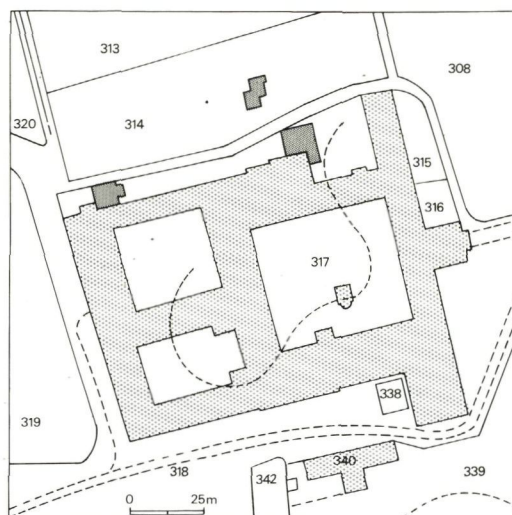
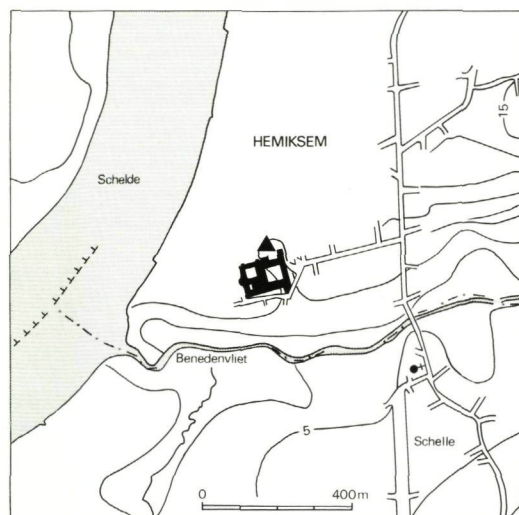
Op een afstand gezien bieden de nog resterende gebouwen van de vroegere St-Bernardusabdij een majestueuze indruk. Prachtig gelegen aan de grote Scheldebocht straalt de abdij een innerlijke rust uit te midden van de moderne industrie. Van nabij echter blijkt duidelijk hoe de kloostergebouwen na een luisterrijke geschiedenis van acht eeuwen in zeer gehavende toestand de laatste 200 jaar hebben doorstaan. Sinds 1978 verlaten en ten prooi aan de verniel-

zucht van vandalen, bevinden de gebouwen zich momenteel in een erbarmelijke toestand (fig. 1 en 2).

De aanleiding tot het archeologisch onderzoek dat onder impuls van de plaatselijke heemkundige kring werd doorgevoerd, was de aanleg van een publiek park op de gronden rond de abdij. Deze zijn eigendom van de Vlaamse Gemeenschap. De werken werden aangevat in 1990-1991 en kaderen in een algemeen restauratieproject. Gealarmeerd door het feit dat bij dit opzet heel wat graafwerk zou te pas komen in verband

1 De Sint-Bernardusabdij.
L'abbaye Saint-Bernard.

2 Topografische situatiekaart.

Carte de situation topographique.

<

3 Kadasterplan met aanduiding van de sleuven.

Plan cadastral avec localisation des tranchées.

met aanplanting en rioleringsaanleg, nam mevrouw Magi Oerlemans, voorzitter van de *Heemkundige Kring Heymissem*, het initiatief om over te gaan tot een archeologisch onderzoek. Zij contacteerde achtereenvolgens de dienst Waters en Bossen van de Vlaamse Gemeenschap die toelating verleende tot de graafwerken, het *Instituut voor het Archeologisch Patrimonium* dat via de *Stichting Archeologisch Patrimonium* de leiding van het opgravingswerk op zich nam en de *Koning Boudewijnstichting* die haar financiële steun toezegde.

Tijdens de maanden juli en augustus 1990 werd een kort proefonderzoek uitgevoerd¹. Er werd geopteerd om dit onderzoek te richten op de abdijkerk. Het abdijcomplex zelf dat momenteel eigendom is van de gemeente Hemiksem, staat nog overeind en komt voorlopig niet in aanmerking voor archeologisch onderzoek. De kerk en de nutsgebouwen zijn in 1797 ten prooi gevallen aan de vernielzucht tijdens de Franse Revolutie. Daar de nutsgebouwen niet juist kunnen gelokaliseerd worden en het nog niet duidelijk was in welke mate de bodem verstoord was door de talrijke latere bouwactiviteiten, leek enkel het opgraven van het kerkgebouw verantwoord. Als doel werd gesteld om via verschillende kleine werkputten het grondplan, de afmetingen en eventuele verschillende bouwfasen van de vroegere abdijkerk te kunnen vatten (fig. 3). De resultaten van deze proefopgravingen zouden ook uitsluitend geven over het nut en de mogelijkheden van een eventueel verder en uitgebreider onderzoek in de toekomst.

De historische bronnen vermelden dat de abdijkerk werd opgericht tussen 1330 en 1444 en dat ze na verschillende verwoestingen ook meerdere malen herbouwd is geweest. Verder is nog een gedetailleerd plan van de abdijkerk bewaard van G. Bouvaert uit 1743 (fig. 17).

2 Het archeologisch onderzoek

Een werksleuf in de oostelijke zone, ter hoogte van de 18de eeuwse sacristie, bracht op geringe diepte (-58 tot -100 cm) de opmerkelijk goed bewaarde funderingen van de koorafsluiting aan het licht² (fig. 4: 1 en fig. 5: 1). Het betreft een halfronde afsluiting die aan de buitenzijde versteefd was met steunberen. Deze steunberen sprongen om de 2 m uit, waren 1,5 m breed en tot ca. 2 m lang (fig. 4: 1). Aan de binnenzijde van de absis (muurbreedte ca. 2 m) verwijzen de trapvormige uitsprongen in de fundering (tot 1 m breed en 0,5 m diep) naar de aanwezigheid van pilasters waarvan nog één achthoekige hardstenen basis in de zuidelijke koormuur bewaard was (onderkant op -99 cm) (fig. 4: 2 en fig. 5: 2). Het muurwerk van het koor was uitgevoerd in grote, brede bakstenen (29 x 13,5 x 7 cm) verbonden met een zandige, kalkrijke, geelgrijze mortel. Gans de buitenzijde was bekleed met een parement van grote blokken regelmatig bekapte witte zandsteen.

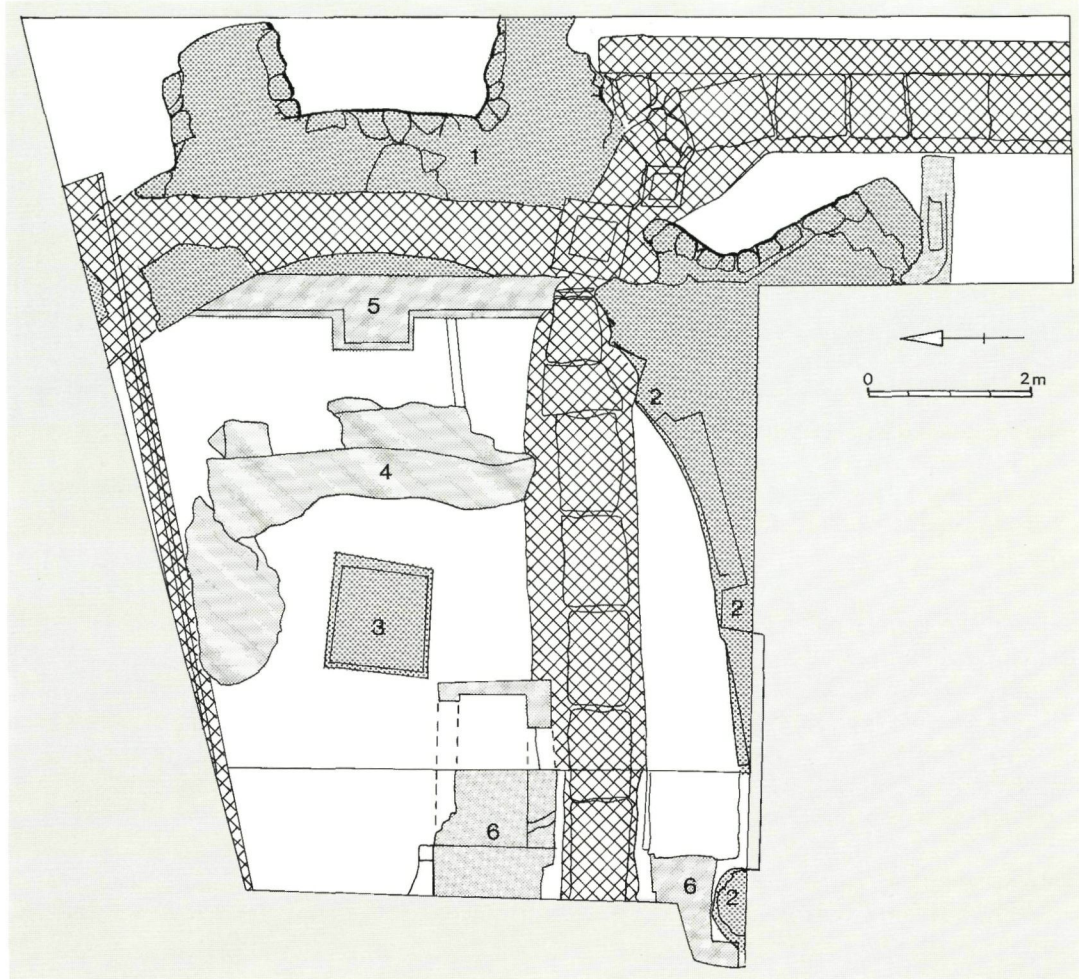
Een opmerkelijk element is nog de aanwezigheid van twee gotische nissen in de nog bestaande zuidelijke koormuur (fig.

1 Wij wensen langs deze weg mevr. M. Oerlemans en de leden van "Heymissem", alsmede de talrijke andere vrijwilligers te bedanken voor hun belangeloze inzet.

2 De dieptes worden gegeven t.o.v. een nulpunt in de noordelijke gevel van het abdijgebouw (+8,072 m TAW).

4 Detailplan van sleuf
I: archeologische resten van
het koor

Plan de la tranchée I: vestiges
du chœur.

6). De volledig dichtgemetselde en bepleisterde nissen werden in 1982-1983 door cursisten MLZ ontdekt³. Beide spitsboogvormige nissen werden uitgevoerd in Lediaanse zandsteen. De linker nis is een liturgische *piscina* of *lavabo* waarin de priester de handen waste en de kelk reinigde. De bodem van deze nis is gevormd uit een plaat Doornikse kalksteen waarin twee ronde lavabo's met afvoeropening zijn uitgewerkt. De rechter nis, de *mensa*, was afgesloten met een deurtje waarvan de ingemetselde smeedijzeren duimen bewaard zijn. Hier

werden de kelk en de ciborie met hosties bewaard. Volgens de studie van de cursisten MLZ is het geheel ingebouwd in een vroegere raamopening en behoort het niet tot de eerste bouwphase van de kerk⁴.

Tevens werd vastgesteld dat de zuidelijke koormuur en de zuidoostelijke transeptmuur met bijhorende steunberen geïntegreerd werden in de later aangebouwde en nog bestaande sacristie (1743) en bijgevolg in hun oorspronkelijke toestand in opstand bewaard zijn gebleven.

Naar het bouw materiaal en de bouwtechniek te oordelen dateert de kubusvormige massieve fundering (1,25 m zijde) in het midden van de absis uit dezelfde periode als de opbouw van de koormuur (fig. 4: 3 en fig. 5: 5). Waarschijnlijk is het de fundering van een eerste, tamelijk eenvoudig altaar dat in een latere fase vervangen werd. Hiervan getuigen de U-vormige funderingen (4 m x 2,75 m) die de oudere altaarfundering omvatten (fig. 4: 4 en fig.

³ De cursisten van de post-graduaatopleiding Landschapszorg van het Nationaal Hoger Instituut voor Bouwkunst en Stedebouw te Antwerpen hebben in het kader van een cursus practicum in 1982-83 een korte studie gemaakt betreffende de Sint-Bernardusabdij. O.l.v. architect Romain Berteloot werkten ze een beknopte bouwgeschiedenis uit met eventuele mogelijkheden voor de toekomst. O.l.v. stadsarcheoloog Tony Oost werd ook een beperkt archeologisch onderzoek uitgevoerd. De gegevens werden op het Bestuur van Monumenten en Landschappen door Linda Wylleman gebundeld en gepubliceerd: Wylleman 1983 en 1984 en Berteloot *et al.* 1984.

⁴ Berteloot *et al.* 1984, 41.

5: 4). De bakstenen muurfundering (afmet. bakstenen: 18,5 x 8,5 x 4,5 cm) die onmiddellijk tegen de achterwand van het koor werd aangebouwd, is allicht nog jonger (fig. 4: 5 en fig. 5: 5).

De zuidwestelijke helft van het koor werd ingenomen door een drietal O.-W. georiënteerde bakstenen grafkelders van latere datum (afmet. bakstenen: 16 x 8 x 4,5 cm) (fig. 4: 6 en fig. 5: 6). Deze kelders waarvan de zijmuren nog een bewaarde opstand hadden van 0,50 m, waren zeer verzorgd gemetst en hadden een bakstenen vloer. Ze waren alle volledig verstoord en bevatten geen beenderresten meer.

Een bruikbare stratigrafie was in deze sleuf niet aanwezig. Gans de oppervlakte was volgestort met puin waaronder 16de tot 20ste-eeuwse archaeologica (fig. 7). Direct onder dit puinpakket én onder de grafkeldervloeren verscheen de maagdelijke, licht lemige zandbodem (-166 cm).

In tegenstelling tot voorgaande muurpartijen zijn de muren van de noordelijke transeptarm tot in de maagdelijke bodem afgebroken. Ze waren slechts waarneembaar in de vorm van een negatief muurspoor (fig. 8: 1 en fig. 9: B, 1). Op enkele plaatsen was de oorspronkelijke funderingssleuf nog duidelijk afgelijnd (fig. 8: 2). Slechts enkele blokken witte zandsteen afkomstig van het parement van de eerste steunbeer tegen de noordoostelijke transeptmuur, lagen nog *in situ* (-120 cm) (fig. 8: 3). De puinlaag die gepaard ging met deze afbraak lag verspreid over gans de oppervlakte van de werksleuf en bevatte voornamelijk materiaal uit de 18de en 19de eeuw (fig. 9: A-B, 2). In het puin was een houten goot aangebracht bestaande uit vier aaneengenagelde houten planken. De goot mondde uit in een afvoer van zandsteen en baksteen. Deze sporen hebben zonder twijfel te maken met de oprichting van talrijke bijgebouwen (waaronder meerdere houten barakken) die in de loop van de 19de eeuw rond de abdij (toen met de functie van gevangenis) werden opgetrokken (fig. 8: 4).

In de oostelijke hoek van de noordelijke transeptarm werd tevens de funderingskuil en de aanzet van een zuilfundering aangesneden (fig. 8: 5). Deze was nog *in situ* aanwezig en was opgebouwd uit regelmatige blokken witte zandsteen, in gelaagd verband gemetst en verbonden met dezelfde zandige, kalkrijke mortel die ook in de koormuren gebruikt was (fig. 9: A, 3).

5 *Zicht op het koor vanuit het westen.*

Le chœur vu de l'ouest.

Twee O.-W. georiënteerde graven werden gedeeltelijk blootgelegd direct onder de puinlaag (fig. 8: 6 en fig. 9: A, 4-5). In het meest noordelijke graf (graf 16) dat vrij diep was uitgegraven (-166 cm), lag het skelet met het hoofd in het westen, met de armen gekruist op het bekken. De houten kist met deksel was nog vrij goed bewaard. In het tweede graf (graf 11) (op -130 cm) lag het skelet met het hoofd in het oosten, met beide armen onder het bekken. De

6 *De twee nissen in de zuidelijke koormuur.*

Les deux niches dans le mur sud du chœur.

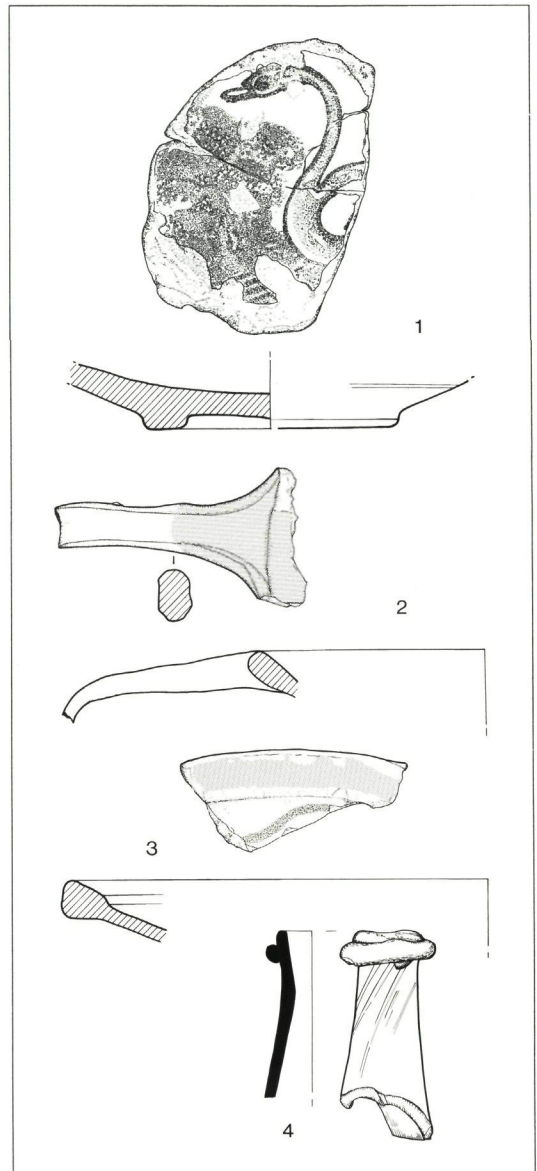
7 Enkele archaeologica uit de puinlaag van het koor (sch. 1:3).

1. Bodemfragment van majolica-bord, N. Nederland, 2de kwart 17de eeuw.
 2. Randfragment van braadpannetje, rood aardewerk, loodglazuur.
 3. Randscherf van bord, rood aardewerk, slibversiering, loodglazuur, 17de eeuw.
 4. Randfragment van glazen fles, vanaf einde 17de eeuw.
- Quelques trouvailles de la couche de débris dans le chœur (éch. 1:3).
1. Fond d'assiette en majolique, Pays Bas septentrionaux, fin du 17e siècle.
 2. Bord d'un poëlon, pâte rouge, glaçure plombifère.
 3. Bord d'assiette, pâte rouge, ornée à la barbotine, glaçure plombifère, 17e siècle.
 4. Bord de bouteille, verre, fin du 17e siècle.

ligging van de nagels bewijst dat ook dit graf een kistgraf was ⁵.

Zowel de zuilfundering als de twee graven oversneden een diepe trechtervormige vochtige depressie waarin zich een aantal middeleeuwse scherven bevonden (fig. 8: 7 en fig. 9: A-B, 6). Vermeldenswaard zijn een randfragment en bijhorende wandscherven van een grote voorraadpot met naar binnen gebogen rand uit Elmpt, waarvan de produktie loopt vanaf het einde van de 12de tot de eerste helft van de 14de eeuw ⁶ (fig. 10: 1). De bodem van een kruikje met uitgeknepen standring in steengoed met sinterengobe waarin reeds de overgang naar steengoed met zoutglazuur zichtbaar is, kan rond 1325-1375 gedateerd worden ⁷ (fig. 10: 2). Ook de manchetvormige randscherf steengoed met een dik glimmende en gevlekte laag zoutglazuur (Langerwehe) hoort thuis in de tweede helft van de 14de eeuw ⁸ (fig. 10: 3). Enkele wandscherven blauwgrijze waar passen eveneens binnen deze context. De venige vulling kan dus zonder twijfel gedateerd worden vóór de aanvang van de kerkbouw in 1330. Toen naderhand de noordelijke werksleuf meer naar het westen werd doorgetrokken, bleek inderdaad dat de noordelijke transeptmuur bovenop de vulling was gebouwd. Ongetwijfeld wegens de natte, onstabiele bodemgesteldheid werd de muur hier dieper gefundeerd. De bakstenen muur met zandstenen parement aan de buitenzijde, was op deze plaats nog *in situ* bewaard.

In een derde sleuf werd een deel van de zuidelijke zijbeuk en van het middenschip blootgelegd (fig. 11). Twee zuilfunderingen van ca. 2 m, temidden van een 3 tot 3,5 m grote funderingskuil kwamen hier tevoorschijn (fig. 11: 1). In deze funderingen kunnen twee fasen onderscheiden worden.

Onderaan tekenden zich nog de lagen regelmatig bekapte blokken zandsteen af, verbonden met de zandige kalkrijke mortel waarmee ook het zuilfragment in het noordelijke transept gemetst was (fig. 12: A en 13: A). Bovenaan echter waren diverse segmenten geprofileerde zandsteenblokken afkomstig van typisch laatgotische bundelpijlers, vermengd met baksteen (afmet.: 18,5 x 9 x 4,5 cm) in de fundering opgenomen (fig. 12: B en 13: B). Het gaat hier duidelijk om herbruikt materiaal van de gotische kerkdecoratie. De oorspronkelijke zuidelijke kerkmuur werd in 1797 afgebroken. De huidige bakstenen muur (afmet. baksteen: 19 x 8,5 x 4,5 cm) werd in de 19de eeuw opgetrokken bovenop het vroegere muurtracé (fig. 11: 2 en fig. 14: 1).

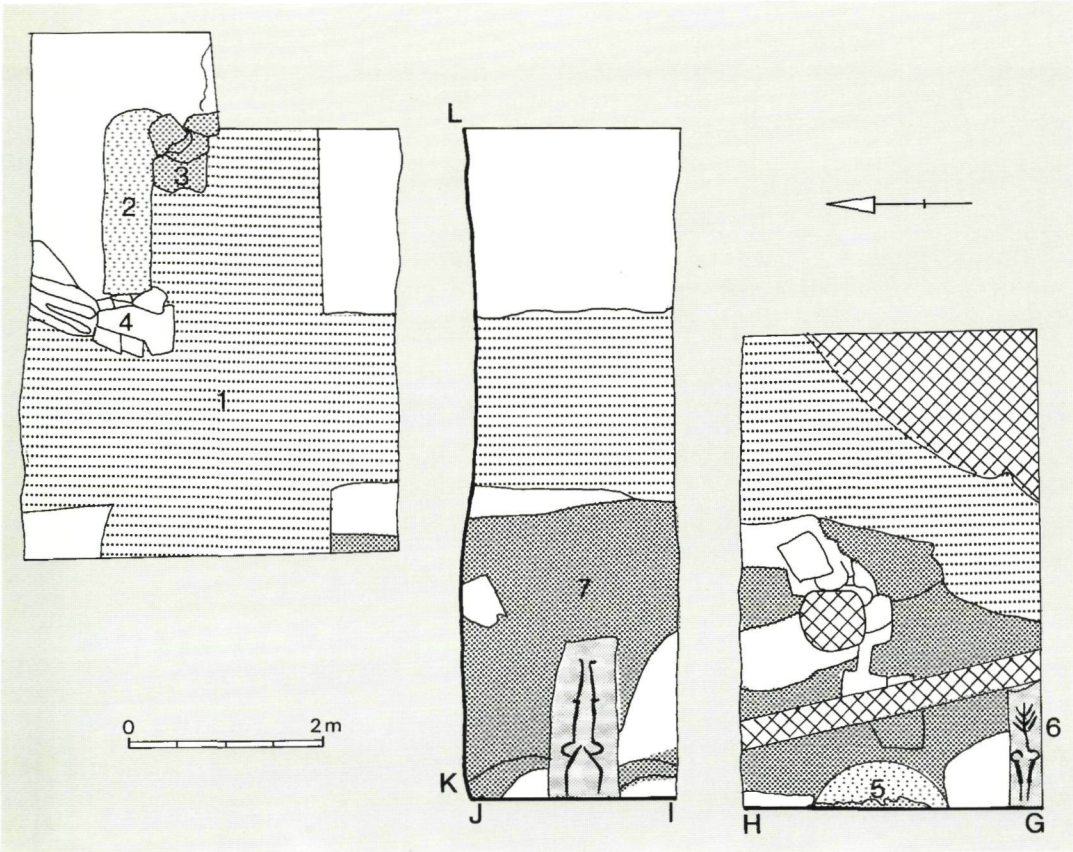
5 Graf 11 bevatte het onvolledig skelet van een volwassen individu, vermengd met beenderen van een onvolwassen persoon. Gezien de vermenging van het botmateriaal en het ontbreken van een datering werd het botmateriaal niet verder onderzocht.

In graf 16 werd een onvolledig skelet gevonden. De bewaringstoestand van de beenderen is dermate slecht dat een verdere beschrijving uitgesloten is (determinatie en identificatie door Dr. A. Eryvynck, IAP).

6 Janssen 1983, 190-191, 195.

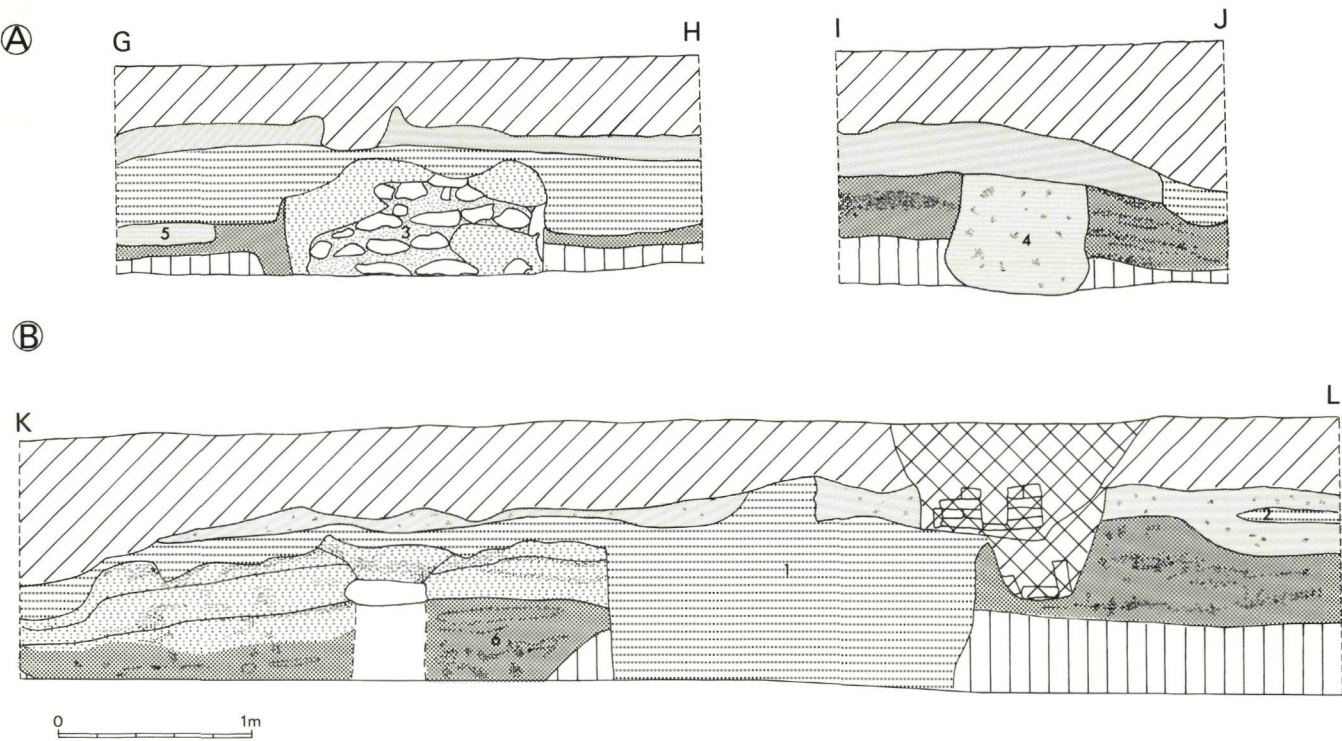
7 Bruijn 1965, 50.

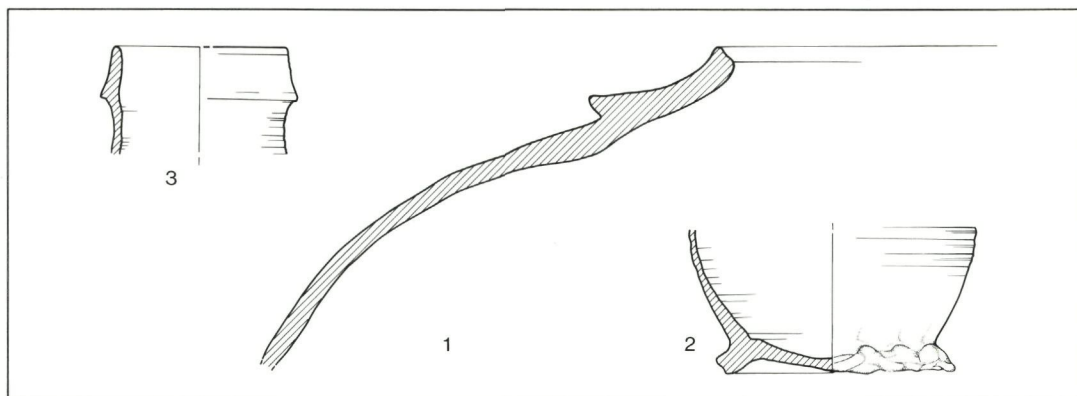
8 Hurst 1986, 184-186.

8 Detailplan van de sleuven III en IV: noord-oostelijke hoek van het noordelijk transept.
Plan des tranchées III et IV: angle nord-est du transept nord.

9 Profielen van het noordelijk transept.
Profils du transept nord.

10 14de eeuwse archaïologische uit de venige grachtvulling onder het noordelijk transept (sch. 1:3).

1. Randfragment, voorraadpot uit Elmt.
2. Bodemfragment, kruikje in steengoed met sinterengobe.
3. Manchetvormige randscherf in steengoed met zoutglazuur, Langerwehe.

Céramique de la seconde moitié du 14e siècle provenant du fossé sous le transept nord (éch. 1:3).

1. Bord d'un pot à provision, importé de Elmt.
2. Fond d'une cruche en grès avec engobe vitrifié.
3. Bord en forme de bandeau en grès avec glaçure salifère de Langerwehe.

Enkel het spoor van de oorspronkelijke funderingssleuf wijst op het bestaan van een oudere muur (fig. 11: 3 en fig. 14: 2).

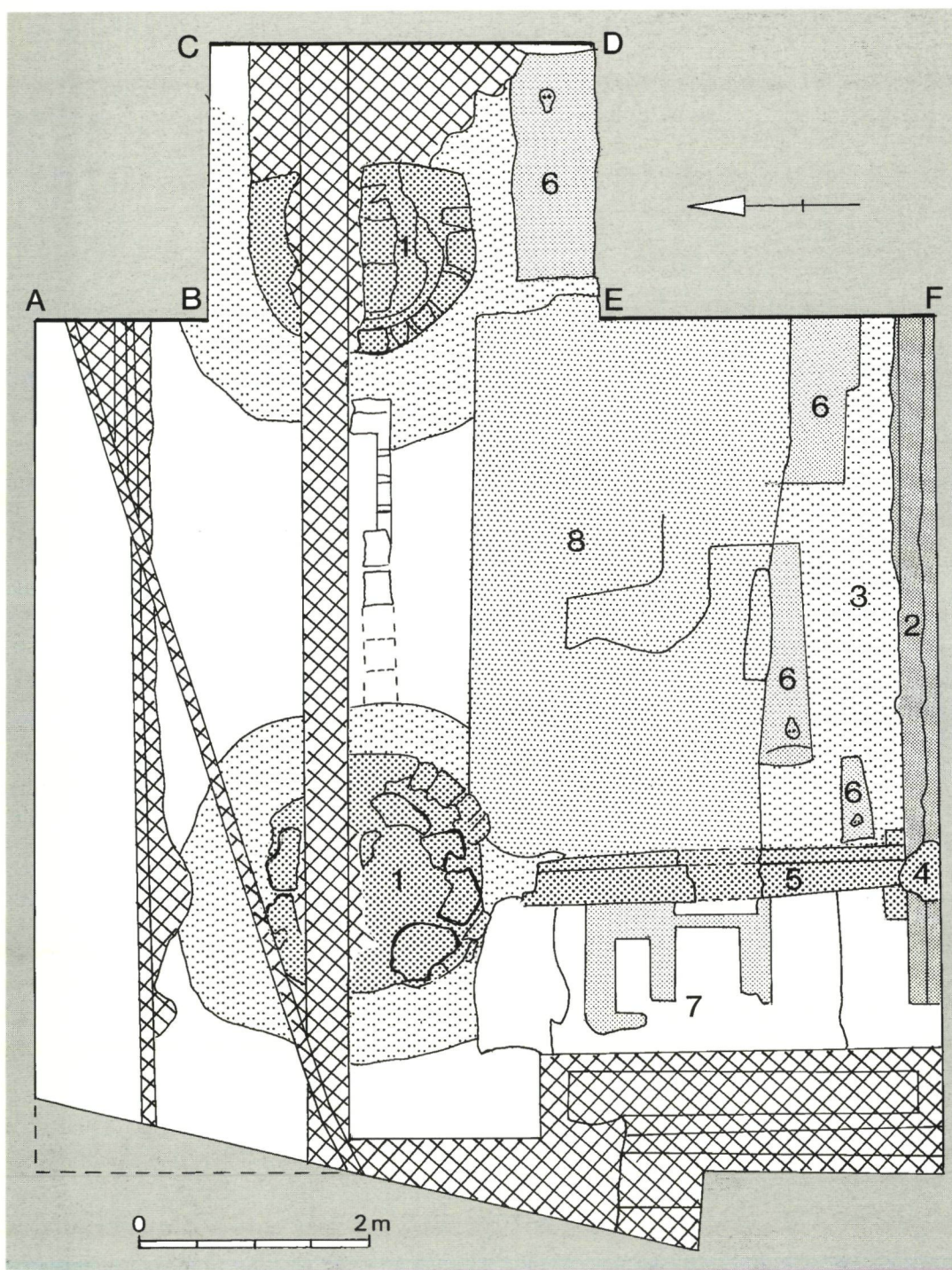
Langs deze zuidelijke zijgevel werd de overwelfing van de traveeën opgevangen door pilasters waarvan de bakstenen fundering (afmet. bakstenen: 30 x 14 x 7 cm) gedeeltelijk bewaard bleef. Eén drielobbige, hardstenen pilasterbasis was nog *in situ* aanwezig (-85 cm) (fig. 11: 4). Oorspronkelijk waren de zuilen en de pilasters met een bakstenen kettingmuur verbonden (afmet. bakstenen: 30 x 14 x 7 cm) (-100 cm) (fig. 11: 5). Bij de restauratie van de zuilen werd deze kettingmuur doorbroken. Een overlangse kettingmuur tussen de zuilen van het schip werd wegens de aanwezigheid van talrijke recente verstoringen niet vastgesteld.

Zoals te verwachten was werden ook in deze sector begravingen teruggevonden. Enerzijds een viertal O.-W. georiënteerde kistgraven (fig. 11: 6 en fig. 14: 3). Een skelet lag met het hoofd in het oosten, twee – waaronder een kind – lagen met het hoofd in het westen. Ten westen tegen de kettingmuur aan werden een aantal bakstenen constructies (afmet. bakstenen: 19 x 9 x 4 cm) gemetst die waarschijnlijk resten van grafkelders (zonder vloer) zijn (fig. 11: 7). Deze kelders werden volledig verstoord bij de bouw van een recente afloopgoot.

Een groot deel van de zijbeuk werd verstoord door een grote rechthoekige kuil (8,75 x 2,5 m) die één van de kistgraven oversneed (fig. 11: 8 en fig. 14: 3). De kuil was opgevuld met verspreid dierlijk en menselijk botmateriaal uit diverse verstoorde graven. De vulling bevatte evenwel geen dateerbaar archeologisch materiaal. De stratigrafie levert ons enkel een relatieve chronologie (fig. 14). In het profiel is boven de kuil een dik doorlopend puinpakket te onderscheiden dat waarschijnlijk overeenkomt met het laatste vloerniveau van de kerk (-96 cm) (fig. 14: 5). Hierboven werden nog verschillende nivellerings- en funderingslagen opgetekend die in verband kunnen gebracht worden met de meer recente bouwgeschiedenis van het terrein (fig. 14: 6-8). In het middenschip verscheen onder de diverse puin- en nivelleringslagen onmiddellijk de maagdelijke bodem die hier bestond uit een tertiare laag Boomse klei (fig. 14: 9).

3 Nabeschouwingen

Over het algemeen kan gesteld worden dat de talrijke recente vergravingen (19de en 20ste eeuw) voornamelijk in de vorm van rioleringsaflopen, water- en elektriciteitsleidingen en een betonbaan, het site van de abdijkerk en zonder twijfel ook de

11 *Detailplan van sleuf II: gedeelte van de zuidelijke zijbeuk.*

Plan détaillé de la tranchée II: partie de la nef sud.

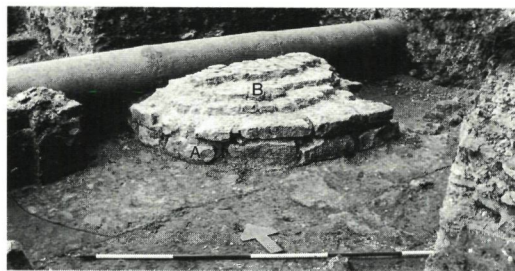
rest van het terrein, grondig verstoord hebben (fig. 15: A). Vaak was de stratigrafie van de oorspronkelijke bouw- en verbouwfases tot op de maagdelijke bodem vernield. De gegevens die verzameld werden tijdens dit kleinschalig proefonderzoek volstonden toch om het kerkplattegrond helemaal te reconstrueren (fig. 15: B). Het volledig vrijleggen van de kerk zou dus van weinig wetenschappelijk belang zijn. Uit de controles uitgevoerd tijdens de aanplantings- en

rioleringswerken elders op het terrein blijkt het ook zinloos om een toekomstig archeologisch onderzoek van de nutsgebouwen te plannen, temeer omdat de verdere parkaanleg geen bedreiging meer vormt voor eventuele archeologische sporen.

De historische oorsprong van de Sint-Bernardusabdij ligt te Vremde. In 1233 schonk Egidius Berthout, heer van Berlaar, zijn rechten te Vremde, Millegem, Broechem en Ouwen aan de abt van Villers. Als

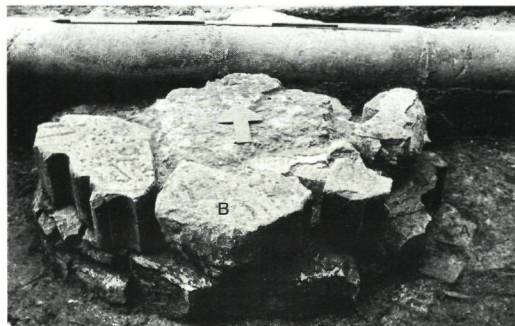
12 Zuilfundering uit regelmatiggekapte blokken Lediaanse zandsteen (A) en later toegevoegde baksteen (B).

Fondation de pilier en blocs de grès de Lede (A) et de briques ajoutées plus tard (B).

13 Zuilfundering met het oorspronkelijk gedeelte in zandsteen (A) en de later toegevoegde segmenten van laatgotische bundelpijlers (B).

Fondation de pilier en grès (A), surmontée de segments reutilisés de piliers fasciculés du gothique tardif (B).

tegenprestatie moest een dochterklooster worden opgericht in één van deze plaatsen. Met de goedkeuring van Hendrik II, hertog van Brabant, ontstond de eerste St.-Bernardusabdij in juli 1237 te Vremde.

Diverse conflicten o.a. met de pastoor van Vremde en met de familie Berthout van Berlaar én de aankoop van gronden te Hemiksem hadden in 1244 de verplaatsing van de abdij naar Hemiksem tot gevolg. De nieuwe St.-Bernardusabdij werd opgericht op de alluviale valleigronden van Schelde en Benedenvliet, op de rechteroever van beide rivieren (fig. 2)⁹. In 1246 deden de monniken hun intrede in de nieuwe kloostergebouwen die gegroepeerd lagen aan de zgn. Waterpoort, de toegangspoort van de abdij langs de Vliet. Van deze oudste abdijschiedenis werden tijdens dit archeologisch onderzoek geen sporen gevonden¹⁰.

Gedurende de tweede helft van de 13de eeuw en het begin van de 14de eeuw groeiden de abdijschoederen snel aan en nam de abdij aan belang toe. Op eigen domein werd in 1254 begonnen met de bouw van een nieuwe kerk. Het archeologisch onderzoek leverde echter geen 13de eeuwse gebouwenresten of materiaal op. Het oudste gegeven is een grachtvulling met schervenmateriaal uit de tweede helft van de 14de eeuw die oversneden wordt door het noordelijk transept van de latere kerk. De oudere kerk moet dus elders gesitueerd worden.

In 1266 werd een kapel opgericht aan de poort en in 1308 kreeg de abdijsamenleving van Jan II, hertog van Brabant, de toelating om muren rond het klooster op te trekken. Elders werden refugehuizen opgericht o.m. te Lier, Mechelen, Puurs, Brussel, Antwerpen en in Nederland.

In 1330 werd onder abt Henricus Bernaert begonnen met de bouw van een nieuwe kerk die op 13 september 1444 ingewijd werd door abt Petrus van Breda. De funderingen die tijdens de opgravingen van 1990 gedeeltelijk werden vrijgelegd zijn deze van het nieuwe gotische kerkgebouw waarvan het grondplan de volgende eeuwen nooit meer gewijzigd werd (fig. 15: B).

De abdijskerk van Hemiksem kan gerekend worden tot een typisch regionale Zuid-Nederlandse groep Cisterciënzerkerken waarvan de plattegrond gebaseerd blijft op het uniforme ontwerp van de Bourgondische Cisterciënzers: een eenvoudig basilikaal grondplan in de vorm van een Latijns kruis, een schip en transept bestaande uit 3 beuken, een eerder kort koor met een vijfhoekige tot halfronde afsluiting, een dakruiter i.p.v. een vieringtoren, geen crypte¹¹. Het kerkgebouw heeft een totale lengte van 80,2 m (83,9 m buitenwerks). Het schip telt 8 traveeën en is binnenwerks 48,1 m lang en 18,4 m breed (breedte middenschip: 8,7 m, breedte zijbeuken: 4,9 m). De transeptarmen tellen telkens 3 traveeën en zijn in totaal 43 m lang. De breedte van het transept is hypothetisch bepaald op 18,4 m. De lengte van het koor bedraagt binnenwerks 13,6 m en de breedte 9 m. Enkel het ontbreken van een monumentaal westelijk voorportaal is eerder een uitzondering binnen deze groep. Ook de abdijskerken van Aulne (begin 13de eeuw)¹², Boudeloo-Klein Sinaai (13de eeuw)¹³, Ter Duinen (13de eeuw)¹⁴, Villers (13de eeuw)¹⁵, Val-Dieu (14de eeuw)¹⁶ en Val-St.-Lambert¹⁷ behoren tot deze groep. De afmetingen van de kerk van Hemiksem (80,2 x 18,4 m) situeren zich tussen deze van Boudeloo (70 x 21 m) en van Aulne (87,7 x 22 m).

Een regionaal kenmerk is het metselwerk in baksteen. Gezien de topografische ligging temidden van het Land van Boom waar de tertiaire kleilagen dagzomen, is dit niet uitzonderlijk. De overlevering dat de monniken van Hemiksem de grondslag zouden gelegd hebben van de baksteennijverheid in de Rupelstreek, past trouwens in de

⁹ Baeyens 1976 en Vandamme & De Leenheer 1970.

¹⁰ De historische gegevens zijn gebaseerd op de reeds vermelde bouwgeschiedenis gepubliceerd in Wylleman 1983 en 1984.

¹¹ Koch 1988, 140-141.

¹² Brigode 1949, 273-280.

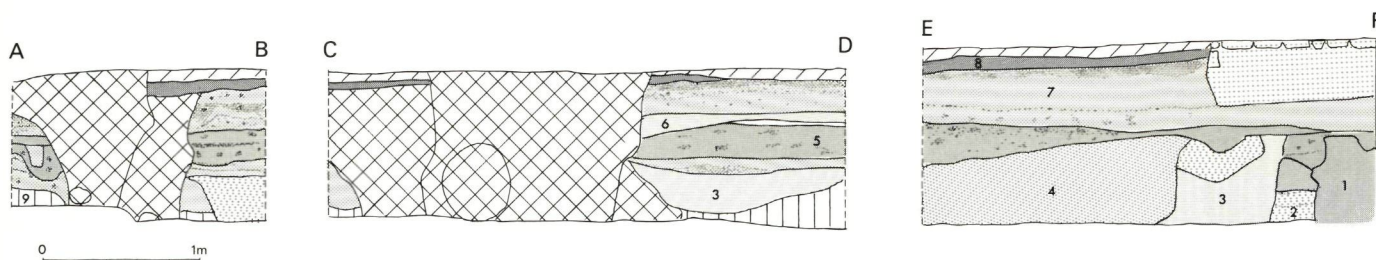
¹³ De Belie 1975, 72-75.

¹⁴ De Vlieghe 1960; De Meulemeester en Houbaert 1986, 133-136.

¹⁵ Clemen en Gurlitt 1916, 65-131.

¹⁶ Ruwet 1955.

¹⁷ de Jaer 1934, 41-80.

theorie dat de baksteenarchitectuur vanaf de 13de eeuw een algemene verspreiding vond in de Nederlanden dank zij de Cisterciënzerorden ¹⁸.

Aan de hand van de baksteenformaten kunnen de diverse muurresten relatief gedateerd worden ¹⁹. De oorspronkelijke muren (buitenmuren, kettingmuren en de massieve kubusvormige altaarfundering) werden gebouwd met zacht gebakken, orangerode bakstenen met de formaten 29-30 x 13,5-14 x 7 cm. We mogen aannemen dat deze soort bakstenen nog algemeen in voege was gedurende de 14de en 15de eeuw.

Uit de schaars gevonden architecturale elementen kunnen we afleiden dat in navolging van de strenge regels van de Orde van Cîteaux, het gotische kerkinterieur vrij sober was gehouden. De klassiek gotische stijlkenmerken halen de bovenhand zoals bv. in de drielobbighe hardstenen pilasterbasis tegen de zuidelijke kerkmuur en in de twee zandstenen spitsboogvormige nissen in de zuidelijke koormuur. We menen daarom dat deze nissen géén latere toevoeging zijn, maar behoren tot de oorspronkelijke 14de eeuwse kerkbouw. De twee nissen werden ingewerkt in een geprofileerde spitsboogvormige omlijsting van rondstaven. De boogvelden van de archivoltten zijn opgevuld met een driepas boven de *piscina* en met een vijfpas waarin telkens een uitgewerkt driepasmotief, boven de *mensa*. De stijlkenmerken van de decoratieve omlijsting verwijzen zonder twijfel naar de 14de eeuw.

De zuilelementen die als herbruikt materiaal werden teruggevonden in de fundering van de barokke zuilen, kunnen eerder tot de late gotiek gerekend worden. Het zijn segmenten van typisch vereenvoudigde laatgotische bundelpijlers die waarschijnlijk afkomstig zijn van de latere kerkbouw van de 15de eeuw ²⁰.

Van het gotische kerkgebouw bestaan verschillende iconografische bronnen waarmee het gereconstrueerde grondplan in grote lijnen overeenstemt. We vermelden hier de Scheldekaart van 1468 ²¹, een aquarel uit de 16de eeuw ²², een schilderij en een gravure van Lucas van Uden van ca. 1650 ²³.

Na 1453 werden onder impuls van abt Gerardus Donck de zuidelijke kloostergang en de bibliotheek afgewerkt. Tevens werden de bouwvallige kloostermuren hersteld.

Bij de oprichting van nieuwe bisdommen in 1559 kwam sedert 1571 de abdij onder het gezag van het bisdom Antwerpen te staan zodat de Antwerpse bisschop tevens abt van de abdij was. Deze abten resideerden niet te Hemiksem maar in het bisschoppelijk paleis te Antwerpen.

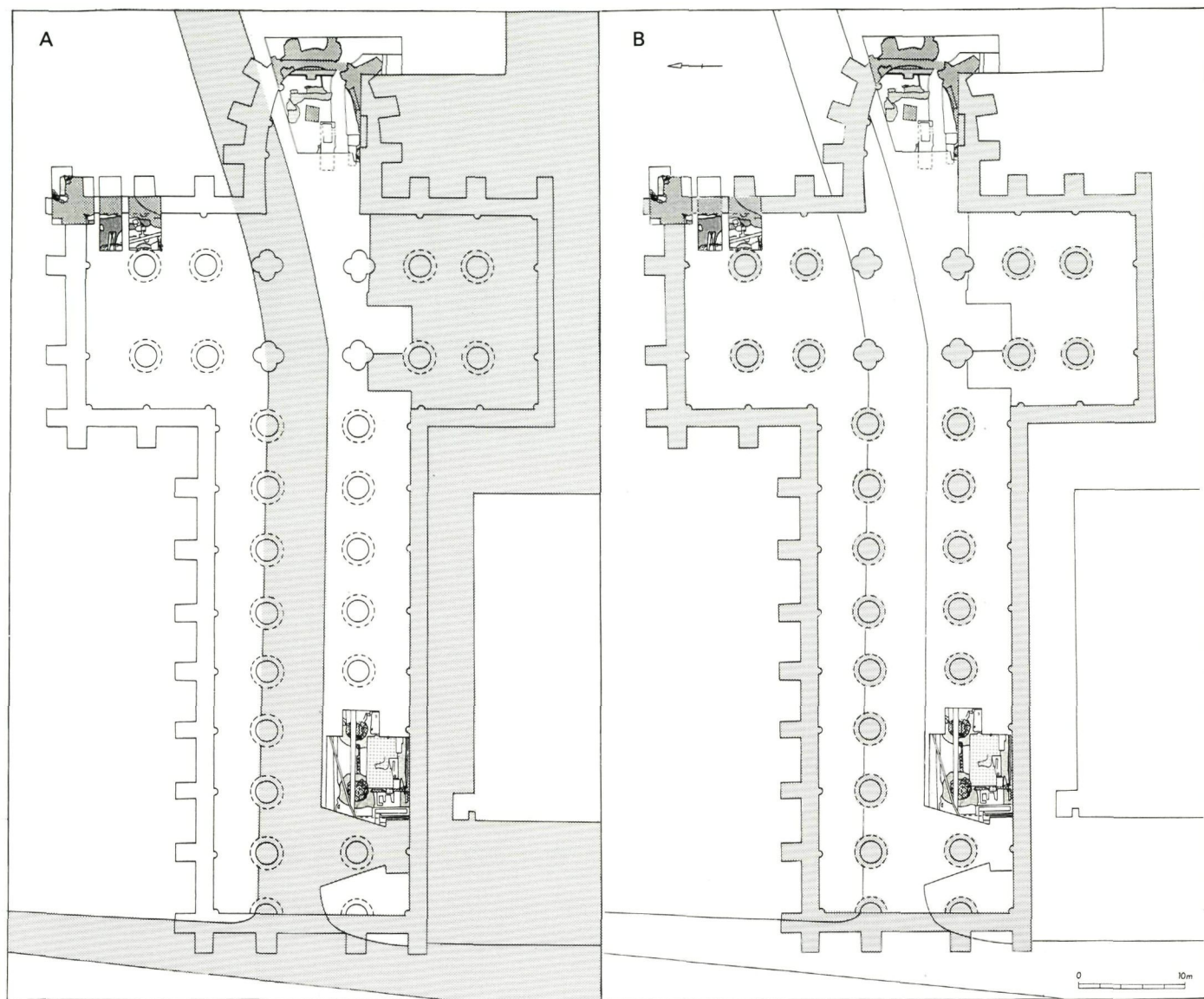
Na een periode van bloei en vooruitgang brak in de tweede helft van de 16de eeuw een duistere periode aan. In 1552 leed de abdij veel schade bij een overstroming en in 1578 trokken de monniken onder de bedreiging van de Beeldenstorm, weg naar hun refugehuis te Lier en te Puurs. Tijdens de daarop volgende militaire gebeurtenissen werd de abdij in 1579 wegens haar strategische ligging aan de Schelde opgenomen in een verdedigingsgordel. Op bevel van de Staten van Brabant werd uit vrees voor een bezetting door de Spanjaarden in 1582 en 1583 begonnen met de afbraak van de abdij. Het afbraakmateriaal werd o.m. gebruikt voor de versterking van Antwerpen. In 1584 werd de abdij door Farnese ingenomen en als schans gebruikt om zo de toegang tot Antwerpen via de Schelde af te sluiten.

Het duurde tot 1612 eer de gebouwen in hun vroegere functie van abdij hersteld werden. Bisschop Johannes Malderus liet de abdij gedeeltelijk herstellen zodat in 1616 de monniken de kloostergebouwen terug konden betrekken. De abten Judocus

14 Oostelijke profielen van de zuidwestelijke werkput.

Profils orientaux de la tranchée sudouest.

- 18 Devlieghe 1957.
- 19 Temminck Groll 1963.
- 20 Koch 1988, 159.
- 21 Rijksarchief Brussel.
- 22 Stadsarchief Antwerpen.
- 23 Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, Antwerpen en Koninklijke Bibliotheek, Brussel.

15 Algemeen plan:

A: kerkplattegrond ge-projecteerd in het huidige gebouwen- en wegenbe-stand;

B: reconstructie.

Plan général des fouilles:

A: plan de l'église par rap-port aux bâtiments existants;

B: reconstruction.

Gillis (1649-1660) en Johannes van Heymissen zetten de heropbouw en de verfraaiing verder. In 1664 werd de huidige westgevel met centrale toren opgetrokken.

Weer slaat het noodlot toe: in 1672 brandde de kerk volledig uit en leden ook de overige kloostergebouwen grote schade.

Op het einde van de 17de en in de 18de eeuw viel de abdij een grote welvaart ten deel. Ze behoorde tot de rijkste grondbezitters in het hertogdom Brabant en de abten kregen een belangrijke politieke rol toebedeeld in de Staten van Brabant. Onder de abten Antonius Spanoghe (1678-1716) en Cornelius Adriaensens (1716-1721) werden de abdijgebouwen heropgebouwd en uitgebreid, verfraaid en opgesmukt. Talloze kunstenaars leverden hiertoe hun bijdrage o.m. Hendrik Frans Verbrugghen, Quelli-

nus de Jongere, Michiel Van der Voort en Guillelmus Ignatius Kerricx.

De kerkplattegrond getekend door monnik G. Bouvaert in 1743 (fig. 16) en de gravure van David Coster uit 1726²⁴ tonen aan dat de kerk tijdens de heropbouw van de abdij in wezen niet veranderde. Wat de buitenarchitectuur betreft, werd een barokke koepel boven de viering opgetrokken.

Het archeologisch onderzoek gaf evenmin blijk van fundamentele verbouwingen. Enkel het interieur van de kerk werd grondig vernieuwd. Wellicht kan de restauratie van de zuilen met deze verbouwingen in verband gebracht worden. Resten van de vroegere laatgotische bundelpijlers werden herbruikt als nieuwe fundering voor andere, vermoedelijk barokke zuilen.

24 StadsarchiefAntwerpen.

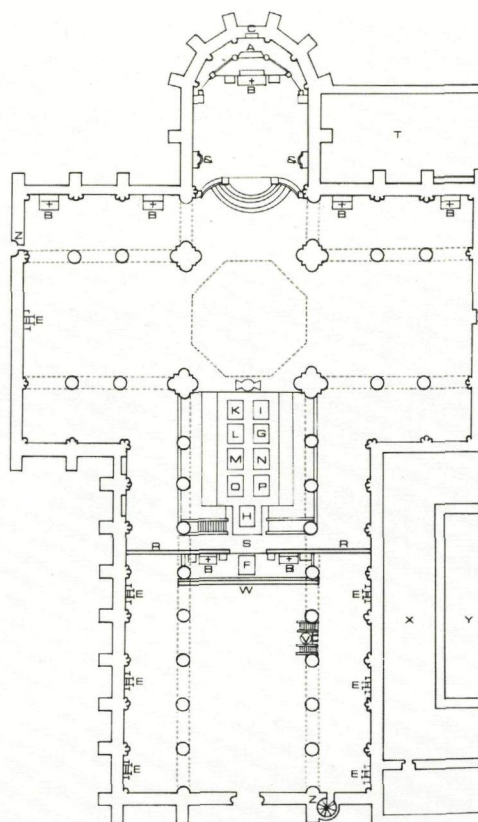
De bakstenen altaarfundering die tegen de achterwand van het koor werd aangebouwd, is ook een toevoeging uit deze periode. Het zou de fundering kunnen zijn van het nieuwe hoofdaltaar met retabel dat reeds in 1665 begonnen werd maar pas in 1728 door G.I. Kerricx voltooid werd.

Naar het baksel en het formaat van de bakstenen te oordelen (harde purperrode stenen van 18,5-19 x 8,5-9 x 4-4,5 cm of 16 x 8 x 4,5 cm) kan ook de aanleg van de grafkelders in het koor en in de zuidelijke zijbeuk in deze periode gesitueerd worden.

Naast de eerder kleinschalige verbouwingen in het kerkgebouw werd de abdij aanzienlijk uitgebreid door de bouw van een barokke zuidelijke vleugel en een nieuwe sacristie tussen koor en zuidelijk transept van de abdijkerk. In 1777 werd de oostelijke middenvleugel, waarin refter, kapittelzaal en de kamers voor kloosterlingen, verbouwd en verfraaid in rococostijl. Op het einde van de 18de eeuw werd door de aanleg van een nieuw L-vormig classicistisch infirmeriegebouw in het noordoosten, het accent van de westgevel verschoven naar de fraaie rococo-oostvleugel. Ook de toegang tot het complex werd verlegd naar het oosten.

Tijdens het Frans Bewind werden in 1797 de kloosterlingen uit de abdij gedreven en werden de abdijgebouwen verkocht. Uiteindelijk bleef de abdij nationaal bezit en begon men met de afbraak die echter beperkt bleef tot de kerk.

De geschiedenis van de resterende abdijgebouwen loopt echter nog verder. Gedurende de 19de en 20ste eeuw kenden ze een lange reeks van diverse functies o.a. hospitaal, magazijn, correctionele gevangenis, opslagplaats, interneringskamp voor incivie-

16 Kerkplattegrond
naar de tekening van G. Bouvaert (1743) (naar C. Vleminckx en M. Dierickx).

Plan de l'abbatiale d'après le dessin de G. Bouvaert (1743) (d'après C. Vleminckx en M. Dierickx).

ken van 1945 tot 1948 en legerdepot van 1977 tot 1978. Al deze functies hebben hun sporen nagelaten in de bodem en op het gebouwenbestand dat dringend aan restauratie toe is.

Wij hopen met deze beschouwingen dat het beperkte archeologisch onderzoek van 1990 een aanzet mag zijn tot een uitgebreid bouwhistorisch onderzoek op de nog resterende abdijgebouwen, vóór zij volledig tot puin vervallen zijn.

RÉSUMÉ

L'église abbatiale cistercienne Saint-Bernard à Hemiksem (prov. d'Anvers)

L'abbaye Saint-Bernard de Hemiksem est située dans le Pays de Boom, sur la rive droite de l'Escaut et du Vliet. Les vallées de l'Escaut et de ses affluents sont caractérisées par un sol alluvial formé durant l'holocène. Le sous-sol est composé d'un substrat tertiaire d'argile de Boom.

Après la fondation de l'abbaye à Vremde en 1237, les moines, à la suite de disputes,

se sont rapidement retirés dans leurs domaine à Hemiksem en 1246. Une nouvelle église y fut construite en 1254. Au cours du 14e siècle, les moines posèrent la base de l'industrie des briqueteries dans la région du Rupel. Une abbatiale gothique fut construite entre 1330 et 1444. Cette église fut démolie pendant la fureur iconoclaste en 1578. En 1584 l'abbaye fut occupée par Farnese et transformée en redoute pour contrôler le passage sur l'Escaut. En 1612 les moines sont revenus et ont entamé la

restauration des bâtiments. Mais en 1672 l'église fut dévastée par le feu. De nouvelles restaurations ont été réalisées durant le 18e siècle. En 1797, pendant l'occupation française, les moines furent expulsés, l'église démolie et les autres bâtiments vendus.

Dans le cadre d'une rénovation des terrains autour de l'abbaye – propriété de la Communauté Flamande – le cercle local "*Heymissem*" prit l'initiative d'une recherche archéologique. Avec l'appui de la *Fondation Roi Baudouin* et en collaboration avec les services de la Communauté Flamande et la *Stichting Archeologisch Patrimonium*, des fouilles archéologiques ont été exécutées durant les mois de juillet et d'août 1990 sur le site de l'église abbatiale. Les différentes petites tranchées ont permis de dresser le plan de l'église, de fixer ses dimensions et de discerner les différentes phases de sa construction.

A l'est les murs de fondation du chœur furent mis à jour. Ce chœur est semi-circulaire, muni de contreforts extérieurs mesurant 2 m sur 1,5 m et espacés de 2 m, et orné de pilastres intérieurs. Trois différentes fondations d'autels ont été mises à jour, ainsi que deux caveaux. Le mur sud du chœur, encore existant, cachait deux niches gothiques en grès de Lede, la *mensa* et la *piscina*.

Les murs du transept septentrional ne sont conservées que sous forme de traces négatives. Ces murs ainsi que deux tombes à cercueil recoupaient un ancien fossé dont le remplissage humide contenait de la céramique de la seconde moitié du 14e siècle.

Deux colonnes séparant les nefs centrale et méridionale, furent mises à jour au sud-ouest. La fondation de ces colonnes montrait deux phases de construction: une première en blocs de grès de Lede, une seconde en segments réutilisés des piliers fasciculés de l'église gothique. Le mur méridional était orné de pilastres. Pilastres et colonnes étaient

reliés par un petit mur. Quelques tombes à cercueil et quelques caveaux se trouvaient encore *in situ* mais la plus grande partie de la nef latérale était perturbée par un grand fossé dans lequel des ossements humains se trouvaient répandus.

Malgré les nombreuses perturbations récentes, le plan de l'église abbatiale a pu être reconstitué: il montre un simple plan basilical en forme de croix latine, avec trois nefs, un chœur de dimensions réduites à clôture arrondie et un lanterneau.

La longueur du bâtiment est de 80,2 m (83,9 m *extra muros*). La nef compte huit travées (48,1 m sur 18,4 m *intra muros*) et le transept trois (43 m sur 18,4 m). Le chœur mesure 13,6 m sur 9 m *intra muros*.

Les éléments architecturaux sont pour la plupart exécutés dans un style gothique classique: les pilastres, les niches de la *piscina* et de la *mensa* peuvent être datés du 14e siècle. Les éléments réutilisés des piliers fasciculés du gothique tardif doivent plutôt être datés du 15e siècle.

La maçonnerie est exécutée en brique selon la tradition régionale. Le tracé original du bâtiment est exécuté en briques de format 29-30 x 15,5-14 x 7 cm. Les structures plus tardives (autels et caveaux) ont été maçonnées en briques de format 18,5-19 x 8,5-9 x 4-4,5 cm ou 16 x 8 x 4,5 cm.

L'abbatiale de Hemiksem peut être classée parmi un groupe régional des Pays Bas méridionaux (Aulne, Bodeloo, Ter Duinen, Villers, Val-Dieu et Val-Saint-Lambert).

D'après les éléments chronologiques disponibles (le format des briques, le style des éléments architecturaux et les données stratigraphiques du transept septentrional recoupant le fossé avec remplissage du 14e siècle), l'église mise au jour peut sans doute être identifiée à l'église construite entre 1330 et 1444. La première église doit avoir été construite ailleurs.

BIBLIOGRAFIE

- De abdij van Boudeloo. *Catalogus van de verzameling bodemvondsten van de verdwenen abdij te Klein Sinaai*, St. Niklaas, 1982.
- BAEYENS L. 1976: *Bodemkaart van België. Verklarende tekst bij het kaartblad Hoboken 43 W*, Gent.
- BERTELOOT R. en Postgraduaat Monumentenzorg, NHBS-Antwerpen 1984: Actuele evaluatie van het gebouwenbestand met een tentatieve aanzet tot onderzoek van de mogelijkheden tot renovatie en restauratie, *Monumenten en Landschappen* 3, nr 2, 40-55.
- BRIGODES. 1949: L'architecture religieuse dans le Sud-Ouest de la Belgique I. Des origines à la fin du XVe siècle. Aulne - ancienne abbatale, *Bulletin van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen* 1, 273-280.
- BRUIJN A. 1965: *De middeleeuwse pottenbakkerijen in Z. Limburg (Ndl.)*, Publicaties van het Provinciaal Gallo-Romeins Museum Tongeren 9, 50.
- CLEMEN P. & GURLITT C. 1916: *Die Klosterbauten der Cistercienser in Belgien*, Berlin.
- DE BELIE A. 1975: De abdijkerk van Boudeloo te Klein Sinaai. In: *Conspectus 1974*, Archaeologia Belgica 177, Brussel, 72-75.
- DE JAER L. 1934: L'église primitive de l'abbaye du Val-St.-Lambert et ses vicissitudes, *Bulletin de l'Institut Archéologique Liégeois* 58, 41-80.
- DE MEULEMEESTER J. & HOUBAERT I. 1986: De kerk van Onze-Lieve-Vrouw-ten Duinen-abdij te Koksijde, *Archaeologia Belgica n.r. II-1*, 133-136.
- DEVLIEGHER L. 1957: De vroegste gebouwen van baksteen in Vlaanderen, *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 6de serie, 10, 245-250.
- DEVLIEGHER L. 1960: *De Duinenabdij te Koksijde. Ikonografie en Archeologie*, Archaeologia Belgica 50, Brussel.
- HURST J. et al. 1986: *Pottery produced and traded in North-West Europe 1350-1650*, Rotterdam Papers 6.
- JANSSEN H.J. 1983: Het middeleeuws aardenwerk: ca 1200 - ca 1550. In: *Van Bos tot Stad. Opgravingen in 's Hertogenbosch* (tentoonst. cat.), 's Hertogenbosch.
- KOCH W. 1988: *De Europese bouwstijlen*, Amsterdam, 1988.
- RUWET J. 1955: *Cartulaire de l'abbaye cistercienne du Val-Dieu (XII-XIVe siècle)*, Brussel.
- TEMMINCK GROLL C.L. 1963: *Middeleeuwse stenen huizen te Utrecht en hun relatie met die van andere noordwesteuropese steden*, 's Gravenhage.
- VANDAMME J. & DE LEENHEER L. 1970: Bodemtextuur van de bouwvoor, landschapsindeling en bodemassociaties in de provincie Antwerpen, *Mededelingen Fakulteit Landbouwwetenschappen Gent* 35, 3.
- VLEMINCKX C. 1983: *De St. Bernardusabdij te Hemiksem. Historiek, architectuur en voorstel tot programma*, onuitgeg. verhandeling, Brussel.
- WYLLEMAN L. 1983: Bouwgeschiedenis van de Sint-Bernardusabdij te Hemiksem, *Monumenten en Landschappen* 2, nr 6, 45-63.
- WYLLEMAN L. 1984: Lotgevallen van de abdij in de 19de en 20ste eeuw, *Monumenten en Landschappen* 3, nr 2, 31-39.